

զայն կը դաւանին, և քրիստոնեայ դաւանութեանց չտալ ասպարէզ բայց որքան որ անոնք կը սահմանափակուին իրենց անհատական խղճի խնդիրներուն մէջ միայն, վարչութեան կ'իյնայ միայն պահպանել բացարձակ ազատութիւնը, պատիւը, ըստացուածքը բոլոր այն անհատներուն որ օսմանցի են, ըլլան անոնք իսլամ կամ քրիստոնեայ, հրեայ կամ քանապաշտ, զոր ազատութիւն պիտի ունենան փոխելու առանց որ տէրութիւնը մէջը խառնուի, կամ առանց որ խառնիճաղանճը իշխանութիւն ունենայ անոնց ազատութիւնը բռնաբարելու: Այս պարագային վարչութեան զէնքերը բոլոր իրաւունքներն ունին իւր ժանային մոլեռանդութեան յարգել տալու սուրիններու զօրութիւնը: Վարչութիւնը խստիւ պարտադիր պիտի ընէ իր քաղաքակն կարգերը բոլոր դաւանութիւններուն ու լեզուներուն՝ որոնց մէջ ինք ուրիշ բան պիտի չգիտտէ, բայց եթէ իր հարստութիւնն ու զօրութիւնը:

Թուրքիոյ միակ փրկութիւնը այս սկզբունքներուն վրայ իմաստասիրութիւն մըն է, այս՝ այսպէս ըսելու համար, վարչութեան բացարձակ աշխարհականացման մէջն է:

Պէտք չէ մտքէ հեռացնել թէ Եւրոպայի երկու մեծ յեղափոխութիւնները Բողոքականութիւնն ու Ֆրանսայի Մեծ Յեղափոխութիւնը, ամէն բանէ յառաջ կ'ընական յեղափոխութիւններ եղան. կարգերն ու բարքերը փոխելէ յառաջ ժողովրդեան սրբտին մէջ իմաստասիրութիւնները փոխեցին: Բողոքականութիւնն ունեցաւ իր Լուծէրը և Ֆրանսայի Մեծ Յեղափոխութիւնն իր Մոնթէսքիէօն, Ռուսոն, Վոլթէր, Դ'Ալամբէր, Դիդրոն և Հանրագիտակի բոլոր իմաստասէրները:

Թուրքիոյ մէջ գեղեցիկ Յեղափոխութիւնը զեռ կատարուելու է:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄՆ

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ

Բ.

Պատերազմէն վերջ. — Իտալական առաջին խորհրդարանը. — Իտալիոյ թագաւոր տիտղոսը. — Վիճաբանութիւնք ծերակոտին մէջ. — Պարետոյի և Կափուրի խօսակցութիւնք. — Վիճաբանութիւնք խորհրդարանին մէջ. — Բորֆէրիոյի և Կափուրի ճառեր. — Հրատարակումն Իտալիոյ թագաւորութեան. — Կափուր. — Հոռմ հրատարակուած մայրաքաղաք Իտալիոյ:

Օտարը 1861ին Իտալիոյ մեծ մասէն արդէն դուրս ելած էր: Կափուրի աւելի ծանր եղաւ Իտալիայէն դուրս վանել իւր օտարը՝ Նապոլէոն Գ. և Ֆրանսան, որ իրենց անկախութիւն տուեր էին: Պէտք էր կայսրը զոհացնել: Իտալիա հոս երախտագիտութեան ծանրութիւնը զգաց: Սափոյիան ու Նիցցան դատապարտուեր էին զոհ ըլլալու. ուրիշ միջոց չկար կայսրէն ազատելու համար: Դաշինքը ստորագրեցին Ֆրանսայի կողմանէ Տուրինի զեապանը Դը Տայրան և Բէնէդէտտի, իսկ Իտալիոյ կողմանէ Կափուր և Ֆրանչիսկի: Կ'ըսեն թէ Կափուր ստորագրելէ յառաջ երկարատեւութեամբ սենեկին մէջ վեր վար քայլեր է: Ու ստորագրելէն վերջ դաշնագիրը Դը Տայրանի յանձնած ատեն ըսած ըլլայ. «Մինչեւ հիմա դաշնակից էինք, այսուհետեւ դաւակից ենք»:

Իտալիա գրեթէ բոլոր՝ ազատած ու միացած, կը զօմարէր Տուրինի մէջ իր առաջին խորհրդարանը 18 փետրուար 1861: Մեծ հարցքը կային լուծուելու. ու նախ իտալական թագաւորութեան հարցը: Ի՞նչ ձեւ պիտի տրուէր տէրութեան: Հանրապետութիւն պիտի ըլլար թէ թագաւորութիւն, կամ անկախ ազատ իշխանութիւններ: Ժողովուրդը եռանդագին կ'աղաղակէր Կեցցէ Վիկտոր Էմանուէլ քագաւոր ի-

տալիոյ: Սարգենիոյ թագաւորն ալ իր խօսակցութեանց մէջ, մանաւանդ խորհրդաւորանի բացման ճառին՝ անճիշդ գաղափարները թլոյլ տուած էր իրեն, բայց ղեռ տէրութիւնը բան մը որոշած չէր:

Վերջապէս կա՛վուր ծերակուտին առջև հետեւեալ օրինագիծը դրաւ.

«Միակ յօդուած. Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. Թագաւորը կ'առնէ իր անձին և իր յաջորդներուն համար Իտալիոյ Թագաւոր տիտղոսը»:

Երեւակոյտը ծափածայն ողջունելով հանդերձ այս առաջարկը, իր կեդրոնական գրասենեակին քննութեան տակ զրաւ, կարոյ Մատտէուչին տեղեկատու նշանակելով:

Մատտէուչին իր տեղեկատուութեան մէջ կը հաստատէր ազգայնութեան սկզբունքը, Իտալիոյ իրաւունքը Ոգգ ձեւանալու, և թէ Եւրոպա երբեք պիտի չուզէր խափանել այս իրենց յառաջադիմական քայլը:

Փետրուար 26 ղռնրաց նիստէն վերջ, շատ յուզուեցաւ այն խնդիրը թէ աւելի լաւ չէր որ այս օրէնքին նախաձեռնութիւնը խորհրդարանը ստանձնէր և ապա թագաւորին տէրութիւնը հրովարտակով մը երկու պաշտօնարաններուն ալ փափագը հաստատէր:

Երեւակոյտին մէջ այս ձկտումին արծազանգն եղաւ Պարետոյ.

«Տեղոսը, կ'ըսէր, պէտք է աւելի տրուած ըլլայ քան անուած»:

Կապոցէ՛ք, Տէր Արքայ, կրնայի՞նք զոչել Իտալիոյ բոլոր ժողովուրդները, այս Թագ՝ որուն թանկագին գոհարներն են Տրուին, Միլան, Ճենովա, Ֆերենցէ, Նապոլի և Պալէրմոյ, որուն կը պակսի սակայն երկու ամենափայլուններ, զորս ձեր եռանդուն խոհեմութիւնը պիտի զետնայ հոն ազուցանել: Դուք, Տէր արքայ, պէտք չունէք ուրիշներուն պէս ըսելու. — Ես այս Թագը կ'առնեմ և վայ անոր որ ստոր կը զոյլի: Այս վայը առժամ պիտի ըսեն 22 միլիոն Իտալացիներ, և 25 միլիոն Իտալացիներ քիչ ատենէն, որոնք պիտի ազադակն իրենց կարգին, վայ անոր որ զպէս այս պսակին»:

Եւ կ'աւելցնէր դարձեալ թէ Թագաւոր Իտալացոց և ոչ Թագաւոր Իտալիոյ պէտք

է կոչուի Վիկտոր Էմմանուէլ, որովհետեւ այս վերջին կոչման մէջ Պարետոյ տեսակ մը բռնաւորական ու աշխարհականական զգացում կը տեսներ, ինչ որ չէր յարմարեր Վիկտոր Էմմանուէլի, որուն միլիոնաւոր Իտալացիներու սիրտն էր որ թագաւոր տիտղոսը կու տար:

Բայց կա՛վուր անդրդուելի միաց պաշտպանելուն մէջ իր օրինադիծը:

«Նախաձեռնութիւնը, տեսքը, ներուի ինձ այս բանս ըսել, — կ'ըսէր կա՛վուր, — ո՛չ վարչութիւնն եղաւ և ոչ խորհրդարանն. նախաձեռնութիւնը ժողովրդինն սկսաւ որ արդէն ողջունեց և միշտ ալ կը մտածէ ողջունել Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. Թագաւոր Իտալիոյ»:

Յետոյ կ'աւելցնէր — և ասի իր վարչական տեսականն էր.

«Երկու կերպ կայ՝ որուն կրնայ հետեւիլ լուսաւորեալ, ազատասէն վարչութիւն մը որ կը փափաքի ժողովրդեան հետ համաձայն երթալ. կամ սպասել որ հասարակաց կարծիքը յայտնուի կամ յայտնուելն վերջ վարչութեան վրայ աստիճան մը ճնշում գործէ մղելու համար զանի աւելի մէկ կողմ քան ուրիշ կողմ և ցուցնէ իրեն բռնելիք ճամբան և կամ հետեւ ըլլալ զուշակէ Ազգին բնագիծեր, և որովհէ թէ որոնք են իր բուն պէտքերը և կերպով մը ինքն իսկ մղէ. մէկ խօսքով՝ մղուի կամ մղուի»:

Կրնամ ծոցի ներակոյտին առջև թէ այն օրէն ի վեր որ Թագի ժողովրդեան մէջ եղած եմ, միշտ լաւ տեսած եմ երկրորդին հետեւիլ. և ինձ այնպէս կ'իյնի թէ զէպքերը կ'արդարացնեն արդէն իմ այս ընտրութիւնս»:

Կը մնար հերքել Իտալացոց բազաւոր տիտղոսը, և կա՛վուր յառաջ տարաւ.

«Իտալիոյ Թագաւոր տիտղոսը նուիրականութիւն կու տայ ահաբիւն գործի մը. նա Իտալիոյ կազմութեան նուիրականութիւնն է. կերպարանափոխութիւնն է այս երկրին որուն զոյութիւնը իբր քաղաքական մարմին լըրբաբար ուրաջուած էր, և, պէտք է որ ըսնք, զրիթէ Եւրոպայի բոլոր քաղաքական մարդիբն. կերպարանափոխութիւնը, կրնայի ըսել, այս անարգ ու անտեսուած մարմնոյն, Իտալիոյ Թագաւորութեան մը»:

Երեւակոյտը ելեկտրականացաւ, երկայն ու ճանաչուն ծափահարութիւններ շատաչցին:

Քուէարկութեան պահուն ծերակոյտը ոտքի ելաւ ազադակելով «Կեցցէ՛ Թագաւորը, կեցցէ՛ Իտալիա»:

Պաղտնի քուէարկութեան արդիւնքն և զաւ 121 նպաստաւոր քուէ, և 2 հակառակ:

Քուէարկութեան երկրորդ օրը կապուր իր մէջ մտերիմ բարեկամին կը գրէր թէ «Ծերակոյտը երէկ երեք անգամ երկայն ծափահարութիւններով ընդունեցաւ իմ օրինագիծը՝ որով Նորին Վեհափառութիւնը կ'աննէր իտալիոյ թագաւորութեան տիտղոսը. պաշտօնէութիւնը չուզէց այս առաջարկին նախաձեռնութիւնը երեւոյթաւն. ներուն թողուլ, որպէս զի չըլլայ թէ այս առթիւ անխոհմտ խօսքեր ընէին, ինչպէս յայտնել թէ թերակղզւոյն ամբողջ հողը կը պատմանի անբաժանելի իտալիոյ կամ ուրիշ աւելի գէշ բան մը»...

Կը տեսնուի թէ կապուր այնչափ ալ կարեւորութիւն չէր տար իտալիոյ թագաւոր կամ թագաւոր իտալացւոց տիտղոսներուն, որքան իր դիւանագիտութեան:

Եւրոպա ու մանաւանդ Ֆրանսա շատ անձկութեան մէջ էր Հոսով համար ու կապուր կը վախէր կորսնցնել բոլորը ինչ որ շահած էր ո՛ր և է անգղոյշ քալով:

Նոյն 1861 տարուան 11 մարտին կապուր իր օրինագիծը դրաւ նաև խորհրդարանին առջև: Այս ներկայացումը շատաչափ ծափահարութիւններով ընդունուեցաւ, «կեցցէ՛ իտալիոյ թագաւորն աղաղակելով»:

Եւ իսկոյն քննուելու յանձնուեցան, յանձնաժողովին տեղեկատու ընելով ձիւնաբախտաւ ձիւրճոհի:

Որոշեցին միանգամայն որ քուէարկութիւն խորհրդարանին մէջ կատարուի մարտի 14, որ ծննդեան օրն էր Վիկտոր Էմմանուէլի և Ումբերտոյ զահաժառանգին: Փափուկ մտածութիւն մըն էր:

Կապուր 13ին կը գրէր Մինկէտիի «Երեկ մինչև 11¹/₂ կեցանք համաձայնութեան մը գալու Յանձնաժողովին հետ: Եւ յաջողեցանք»...

Ճիւրմիւրի իր անմոռաց տեղեկատուութեան մէջ կ'ըսէր.

«Յանձնաժողովը որ պարտաւորեալ էր տեղեկութիւն տալու այն օրինագիծն զրայ՝ որով Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. կ'աննէր իրեն համար իտալիոյ թագաւորի տիտղոսը, հազիւ պէտքը կը զգայ իմացնելու թէ ինչպէս այս օրէնքը, թէ իր նիւթովը և թէ իր ծանրութեամբ բոլորովն աննման է անոնց որոնց զրայ ընդհանրապէս կը

կանչեն զմզ որոշողութիւն մ'ընեն: Սահմանադրական տեսակէտն այս բանս կըրար նոյն իսկ աւելորդ նկատուիլ: Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորին իտալիոյ թագ, զին տիտղոսները ստատեւորու տարուան քաջութեան, հաւատքի և յարաստեւորեան մէջ զրուած է: Այս տիտղոսները ճանչցան հազարաւոր կամաւորներ՝ որոնք միացան փառապանք գործակէն շուրջ՝ զոր նա Նիւլարայի փոշիներէ Պաշտարարի և Սան Մարտինի արեւներուն բարձրացուց. ճանչցան հարիւր քաղաքներ՝ որ աշքերուն տակ նոյն իսկ իրենց ստակալի ճնշողներուն՝ կը անկէին այս փառապանք գործակէ իրենց աշտարակներուն վրայ: ճանչցան, վաւերացուց և նուիրագործեց Ազգին միահաւաքու զուգէ: Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. ի իտալիոյ թագաւորութեան իրաւունքը յատուկ կու գայ ուրեմն ազգին սահմանադրական իշխանութիւնն, նա հոն կը թագաւորէ զօրութեամբ այն իսկ ժողովրդավէճներուն որոնք կազմեցին իտալիոյ թագաւորութիւնը:

Պատմութեան անապատներուն մէջ ուխտիսներ կան, ազգերու կեանքին մէջ հանդիսաւոր բողբոյսներ կան զորո կարելի է կոչել պատմութեան բանաստեղծութիւնը. յաղթանակի և դիմաւորութեան բողբոյսներ, որոնց մէջ հողին, բայց ներկային առջև, կը զոյգուի անցնալին դառնութեանց դիմաց ինչպէս նաև ապագայի նախահազարութեանց: Մենք այս ուխտիսներն մէկն է որ կը կտրենք կ'անցնենք. մենք այս բողբոյսներն մէկուն մէջն ենք»:

Այս տեղեկատուութիւնը վրայ բեմ ելաւ Բորֆէրիոյ, անվրէպ հռետորը ծայրագոյն ծախակողմնաններուն.

«Իտալիոյ թագաւոր մը և թագաւորութիւն մը, — կ'ըսէր, — անտվոր բանի չեն հայրենի յիշատակարանաց մէջ, և եթէ իտալիոյ թագաւորին ու թագաւորութեան՝ որ այս օրս պիտի ստեղծուի, տառնալին նշանակութիւն մը կըտրուի, մենք, ո՛վ աւարք, որքիւ բանի պիտի չկարենանք ձկալիլ բայց եթէ հին մագաղաթներու փոշի մաքրող տիտղոսին»:

Բորֆէրիոյ տհաճած էր որ իտալիոյ թագաւորութեան օրինագիծն նախաձեռնութիւնը վարչութիւնը ըրած էր և ոչ խորհրդարանը: Եւ յետ յիշելու որ իտալիոյ թագաւոր՝ եղած են նաև Ոստրոգոթներ, Գոթացիներ, Լոնգոբարդացիներ ու Փրանկներ, կ'աւելցնէր.

«Ահա թէ ինչ բան նոր պիտի ունենայ մեր թագաւորութիւնը. նա պիտի տարածուի ոչ միայն քանի մը նահանգի վրայ, այլ պիտի ընդգրկէ իտալական ամբողջ հողը, Մոնովզոյն մինչև Եմա, Ալպաններէն Արիւս, կան: Մեր թագաւորը մեն պիտի ըլլայ անով որ փոխանակ ըստեմբեքն վերջնաւոր էր իշխանութիւնը, արտայայտութիւնը պիտի ըլլայ իրաւունքին որ Ազգային գերագահութիւնն կը զօդի»:

Ուստի նա կ'առաջարկէր որ փոխանակ վարչութեան բանաձեւին «Վիկտոր Էմմանուէլ»:

նուէլ Բ. Կ'առնէ իրեն անձին և իր յաջորդներուն համար իտալիոյ Թագաւորութեան տիրոջը» դուռէր միւս բանաձեւը թէ «Վիկտոր Էմանուէլ Բ. հռչակուած է իտալացի ժողովրդինէն իր անձին և իր յաջորդներուն համար Առաջին Թագաւոր իտալիոյ»:

Առաջին՝ անոր համար դրած է, վասն զի ոմանք Վիկտոր Էմանուէլի անունէն ջնջել Կ'ուզէին Բ. ժամանակագրական կարգը, իրր ատանձին ընտանեկան պատմութեան մասն կազմող և ոչ իտալիոյ:

Բրոֆէրիոյ ասով կը յուսար գոհացնել երեք պայմաններ.

Հայտնեցնել Թագաւորին անուան մէջ իր ընտանեկան նկատմանն և Ազգին իրաւունքները:

Հաստատել որոշ խօսքերով թէ Միապետութեան օրինաւորութիւնը ժողովրդեան գերազանդութենէն յառաջ կու գայ.

Վերցնել նախաձեռնութիւնը Պաշտօնէութենէն և զայն դարձնել Խորհրդարանին:

Բրոֆէրիոյի պատասխան տալու համար, բեմ ելաւ Կապուր ու խօսեցաւ իր դիւթիշ գեղեցիկ ճառերէն մէկը:

«Լիովին համաձայն եմ Յանձնաժողովի տեղեկատուին այն պերճաբան խօսքերուն, երբ կը նկարագրէր մաքր զոր բոլոր իտալացիները ունեցան մեր Վերականգնումի (Risorgimento) մեծ դաժմային մէջ, բայց թող ներուի ինձ միանգամայն ըսել և հռչակել խոր համոզմամբ. Վերջին ղեպքներուն մէջ նախաձեռնութիւնը վարչութեան կողմանէ եղաւ. վարչութիւնն եղաւ որ նախ ձեռք զարկաւ Խորիմու պատերազմին. Թագաւորին վարչութիւնն եղաւ որ յայտարարեց թէ իտալիա իրաւունք ունի Պարիզու համաժողովին մասնակցելու. Թագաւորին վարչութիւնն եղաւ որ նախ ձեռք զարկաւ 1860ի մեծ զորքերուն, որոնց արդիւնքով է որ իտալիա կազմուեցաւ: Վարչութիւնը կը կարծէ որ արդի պայմաններուն մէջ իր պարտքն ըլլայ մեծամեծ արարքներու նախաձեռնութիւնն ստանձնել, Ազգին զգացումներուն տեղեկանելու, Թափանցել իր փափաքներուն, իր իղձերուն և իր իրաւունքներուն մէջ և առաջինն ըլլալ հռչակելու զանոնք Եւրոպայի առջեւ:

Վարչութիւնը մասնաւոր նկատողութիւն մ'ունի իր վարժարանքին մէջ. իտալիոյ Թագաւորութեան հռչակումը պիտի ընդունուի իտալիոյ մէջ ուղարկութեան և ցնծուեալ տալանակով և շատ սակաւ ընդդիմացողներ պիտի գտնէ, որովհետեւ ես մեծ հաւատք ունիմ մարդկային որսի ազնուութեան վրայ և ապահով եմ որ նոյն իսկ

անոնց մէջ որ կը պատկանին այն փոքրամասնութեան որ իտալիոյ մէջ տարբեր մասնութեանց հետէ է, կան շատեր որոնց արտին մէջ իտալական նեպոլները յալաւ մայս պիտի Հնչեն երբ այս հռչակումը կատարուի: Բայց կը կարծէ՞ք թէ ֆեյդալ բոլոր Եւրոպա նոյն հաճութեամբ ընդունի այս մեծ գործը: Չէ՞ք գիտեր թէ կատարուելիք գործը աճին դաժմու պատմութեան յիշատակած մեծ զորքերէն մէկն է: Կը կարծէ՞ք թէ ժողովուրդը, մեծ ժողովուրդը որ գրեթէ բոլակաբար վեր կ'ելլէ՞ երբ դեռ քիչ տարիներ յառաջ տարակուսի տակ կը ծըրուէր իր գոյութիւնը, բայց ի՞նչ կ'ըսեմ տարակուսի տակ, երբ յայտնապէս կ'ուրանային անոր ազգութիւնը եւրոպական դիւանագիտութեան վեպերանները: Կը կարծէ՞ք թէ ղեկը մը ըլլայ զոր բոլոր աշխարհը ընդունի հաճութեամբ ու ծափածա՞նչ: Կարեւոր էր ուրեմն որ այս փափաքը կատարուէր բոլոր հանդիսաւորութեամբ, բոլոր կարեւի հաստնութեամբ, և որպէս զի կարելի չըլլայ նկատուիլ ժողովրդեան կիրքերուն պայթումը ու հետեւանք, այլ ընդհակառակն հաստնեցած զորք մը որ կ'առաջարկուի անէ՞լ որ կերպով մը վարչական սկզբունքներուն պահպանան է, իրիշեմ և ծափահարուած այն Մարմինը որ յատկապէս կը ներկայացնէ պահպանողական սկզբունքներ և յետոյ հռչակուած և նուիրագործուած այն ժողովրդին որ ճշդիւ կը ներկայացնէ ժողովրդական ցնծութեան և հայրենասիրական Թիւրքին զապաբարձ:

Այս խօսակցութեան մէջ ազնիւ ու մեծ կոմսը բոլոր իր վաստակները կը թուարկէր, զոր տարիներէ ի վեր մատուցած էր իտալիոյ և Վիկտոր Էմանուէլի:

Ճառը ընդունուեցաւ բուռն ծափահարութիւններով: Դժուարութիւն հանդիներ համաձայնեցան ու անցան զադոնի բուէին:

Բուէարկուները 294 հոգի էին, բուէարկութեան արդիւնքն եղաւ 292 զնդակ սպիտակ (այո) և 2 սեւ (ոյ): Երկու երեսփոխաններ իսկոյն ոտքի ելան և յայտնեցին թէ սխալմամբ ոչ ձգք են:

Կապուր Վիկտոր Էմանուէլի կը շահեցնէր իտալիոյ Թագաւորութիւնը. նախարար կոմսը անպայման կերպով իտալիոյ բախտին մեծ աստղը նկատուած էր: Կը պատմուի թէ ստեպ, Վիկտոր Էմանուէլ ծըպտեալ՝ ժողովրդեան ցոյցերուն մէջ կը խառնուէր, և զխարկը օդին մէջ երերցնելով, կ'աղաղակէր «Կեցցէ՛ կապուր»:

Կապուր մեռնելէն յառաջ հռչակեց նաև Հռոմը տէրութեան մայրաքաղաք:

Նոր իտալիան՝ Կապուրն է:

Հ. Ն. ԱՆԴՐԵԱՅԵԱՆ